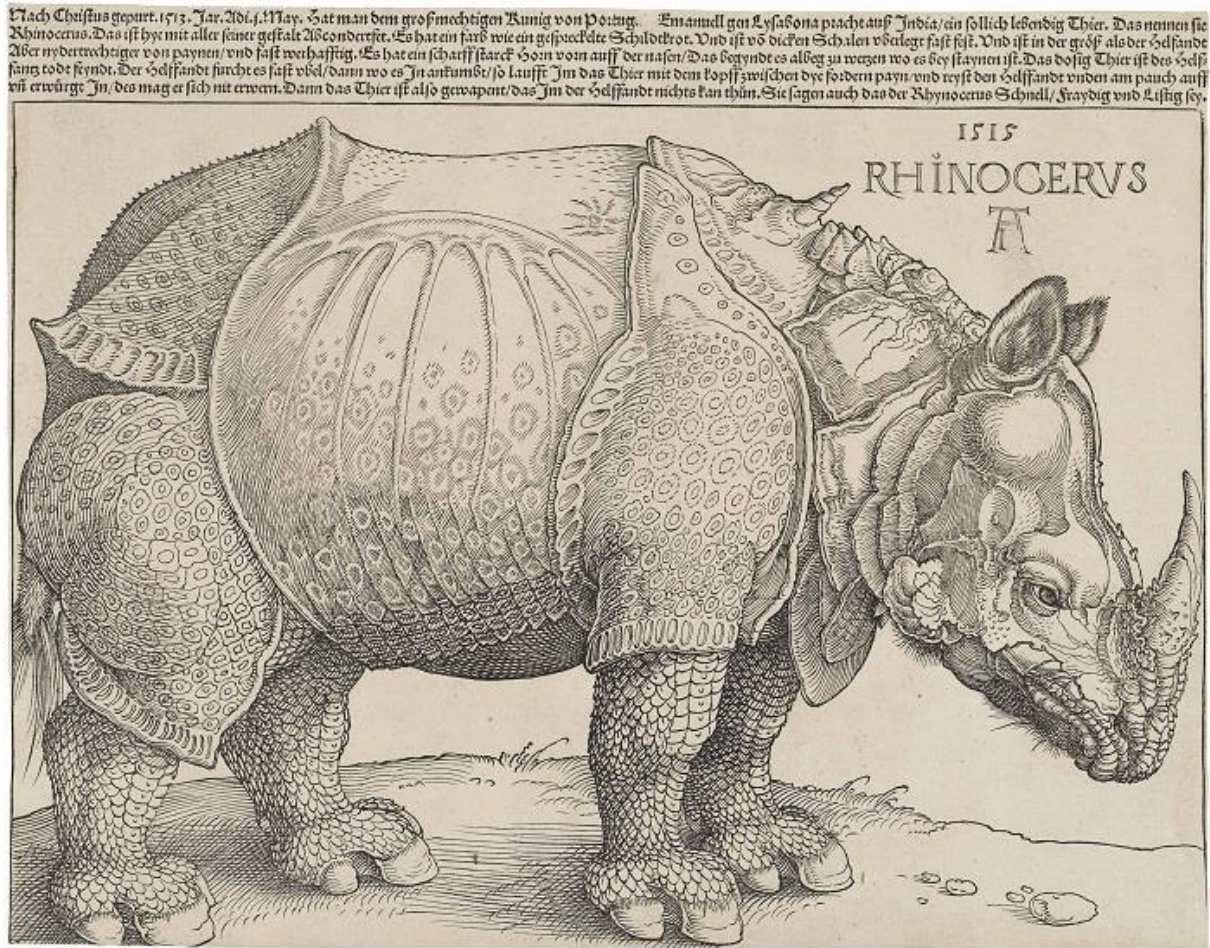

- [Головна](#) ▶
- [Дискусія](#) ▶
- Іван Монолатій. СІРІ НОСОРОГИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. ОЧЕВИДНІ ЗАГРОЗИ ДЛЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, ЯКІ ПРОґАВИЛИ

ІВАН МОНОЛАТІЙ. СІРІ НОСОРОГИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. ОЧЕВИДНІ ЗАГРОЗИ ДЛЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, ЯКІ ПРОґАВИЛИ

03 May 2020

*Ось – золоті левиця, буйвол і носоріг,
Знайдені і приховані, як правді невідповідні...
Ганна Яновська*

Досі між теологами триває суперечка про те, чи знало Святе Письмо носорога, а чи ні. Різноманітні іпсисорніс чи рхіносерос (буйвол, єдинорог) у Вульґаті не додають у

цьому снаги. Єдине знаємо точно: Старий Завіт не знає саме носорога, а от те, що він – явище Нового Завіту, в якому живемо досі, – в цьому сумнівів немає.

Коли носоріг уперше з'явився у Європі 1512 року (про що повідомляє цікавим Вікіпедія) як подарунок португальському королеві Мануелю від короля Камбеї у Західній Індії, тогочасні українці мало думали про екзотичних тварин, а щоб побачити їх й поготів. Носорога не бачив на власні очі й Альбрехт Дюрер, що, однак, не завадило йому, користуючись замальовками лісабонського носорога, 1515 р. створити власну знамениту гравюру². Не відомо, чи до початку ХХ ст. українці (окрім що мандрівників-природознавців зокрема й Миколи Миклухи-Маклая) бачили цю тварину, скажімо, у зоопарках Санкт-Петербурґа чи Відня. Не міг похвалитися цим й Ярослав Окуневський, котрий під час своєї подорожі до Африки наприкінці ХІХ ст. чув крик мавпи, бачив, окрім верблюдів, коней і ослів, ще й антилопу і черепах³. Не поділилася зі своїми респондентами відомостями про тваринний світ Африки й Леся Українка, журячись 1913 р. проблемами для неї більш значущими.

Так чи сяк, але у політичний дискурс носоріг (як тут не згадати Йонескових Носорогів) увірвався відносно нещодавно, увиразнивши сучасне розуміння ймовірної загрози зі значним ступенем небезпеки, тих загроз, які є очевидними для усіх, або ж загроз, що їх, до певного часу, свідомо ігнорують⁴. Метафору Сірого носорога як прояву потенційного і масового впливу на сучасні політичні, економічні, екологічні, мілітарні чи гуманітарні процеси 2016 р. запропонувала американська стратегикиня Мішель Вукер (Michele Wucker). У своїй праці *Сірий носоріг. Як розпізнавати і реагувати на очевидні загрози, які ігноруємо*, вона стверджує таке: «Чорні лебеді ховаються поза нашими можливостями передбачення. Сірі носороги – це загрози, які ми мусимо бачити, але часто не бачимо, або які ми бачимо, але свідомо ігноруємо. Більшість Сірих носорогів – це не надто слабкі сигнали, але слухачі налаштовані ігнорувати їх та системи, які спонукають і сприймають як нормальне нашу нездатність реагувати»⁵. З-поміж Сірих носорогів сучасності М. Вукер виокремлює вісім їх основних типів, разом із прикладами: 1) «Незручна правда» (зміни клімату, дефіцит бюджету, ожиріння, небезпечні умови виробництва й інфраструктури); 2) «Заряджений носоріг» (Арабська весна, події у Сирії, гуманітарні катастрофи, стихійні лиха); 3) «Носоріг, який повторюється» (фінансові кризи, пандемії, негативні явища природи, кіберзагрози); 4) «Мета-носоріг» (проблеми управління і верховенства права, нерівності, гендерні виключення); 5) «Доміно- і химера-носороги» (дефіцит води, ціна на їжу, нестабільність, проблеми охорони здоров'я чи нерівності); 6) «Загадка або Гордіїв вузол» (Сирія, Ізраїль-Палестина, нерівність); 7) «Творче руйнування» (т. зв. *Kodachrome*, або ж «водяні млини»: надмірна нав'язливість або ситуація, коли витрачені зусилля перевищують якість); 8) «Невідомий носоріг» (штучний інтелект, цифровий вплив на засоби масової інформації (=головоломка або творча деструкція)⁶.

"Equally vital for companies and countries, *The Gray Rhino* serves as a critical reorientation of crisis management strategy and policymaking."

— IAN BREMMER, PRESIDENT, EURASIA GROUP

THE GRAY RHINO

**HOW TO RECOGNIZE
AND ACT ON THE OBVIOUS
DANGERS WE IGNORE**

MICHELE WUCKER

Як бачимо, щонайменше, три типи Сірого носорога (2, 4, 6) відповідають проявам у політичній сфері, а, отже, є важливими для з'ясування розвитку і поширення кризових

явищ у царині внутрішньо- і зовнішньополітичних відносин. Тож використання цього представника родини тварин ряду непарнокопитних не лише як політичної метафори, а й символічної фігури реальної політики є виправданим, аніж, скажімо покликання на його відповідників у Борхесовій *Книзі вигаданих істот* чи *Книзі заледве уявлених істот. Бестіарій XXI сторіччя Каспара Гендерсона*. Відтак теорія Сірого носорога є, поряд із теорією Чорного лебедя Н. Н. Талеба, ще одним сучасним поглядом на особливості розвитку людства. Відтак виникає чимала спокуса інструменталізувати цю теорію в українських умовах, зокрема досліджуючи світла і тіні Української революції 1914–1923 рр. у її західноукраїнському варіанті.

Але перед тим, як відважитися на «сіроносорожну історію» загроз західно-української державности у ХХ ст., якими зігнорували тогочасні політичні актори, ризикну стверджувати, що перший в нашому націотворенні приклад Сірого носорога трапився ще у ХVІІ сторіччі, коли Україна, за висловом В'ячеслава Липинського, опинилася «на переломі». Адже саме «день гніву» 1648 р. народив Українську революцію 1648–1657 рр., коли «тільки один раз зміг повстати серед нашої нації один спільний державно-національний фронт проти двох відвічних претендентів на державний і національний суверенітет на нашій Землі: проти Москви і проти Польщі. Тільки раз один за Гетьмана Богдана Хмельницького змогла зорганізуватись українська державна аристократична верства»⁷.

А що теорія М. Вукер переконує, що для появи Сірого носорога достатньо помилитися (не уздріти ознак того, що небезпека насувається), то загроза наступає – криза стає дуже ймовірною⁸, можна виснувати, що Хмельниччина була, передусім, Сірим носорогом для Речіпосполитої, що тривалий час відмовлялася визнати факт неминучих змін у взаєминах між козацтвом і Варшавою, спричинених національно-релігійними утисками українців. А керуючись таксонімією Сірого носорога⁹, можна стверджувати, що Хмельниччина стала *мета-носорогом*, адже йшлося про управління і прийняття тих рішень, що були на вершині списку національних (у випадку гетьмана Б. Хмельницького) пріоритетів. Іншими словами, мета-носороги – це структурні проблеми, які створюють симптоми, що їм приділяється більше уваги, аніж першопричині¹⁰. Це й стало приводом до повстання 1648 р. Ба більше: у випадку мета-носорога деякі інші проблеми ніколи не вирішаться, якщо не вдаватиметься удосконалити способи аналізу і вибирати, які саме проблеми вирішувати. Тож не випадково В. Липинський зауважував на початку ХХ ст.: «Тож коли нині входять до національного життя ті самі маси, котрі вже вперше могутнім голосом у 1648 р. промовили, погляд наш мимоволі звертається до минувшини. Спрагнені, спішимо до невичерпного джерела національної енергії, щоб зачерпнути з нього віру в перемогу, котра адже тоді виявилася можливою. [...] всі ми, без винятку, хочби ми навіть разом із Шевченком у хвилинах огірчення ім'я Богданове проклинали, інстинктивно відчуваємо, що до нині не було в житті українського народу важливішої хвилини над Велику революцію 1648 року»¹¹.

Однак не місце тут, та й не моє завдання шукати Сірих носорогів в українській історії середини ХVІІ – початку ХХ ст. Натомість у випадку перипетій Української революції 1914–1923 рр. дослідницьке полювання на Сірого носорога має сенс: навчаючись на прикладах політичних лідерів та еліт, котрі неминуче у той час зіткнулися віч-на-віч з Сірим носорогами, можна (ре)конструювати ті загрози, що чигали на українських політиків і політиканів ще сто і більше років тому, побачити те, що вони, з різних причин, проґавили.

Те, що стало доконаним фактом 21 квітня 1920 р. неможливо пояснити здоровим глуздом і захистом національних інтересів. Адже, згідно із умовами цієї угоди між УНР і Польщею, українська сторона зокрема офіційно визнала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини, а проти угоди виступили еміграційний уряд ЗУНР і українське населення окупованих у 1918–1919 рр. українських земель. Для двох найвідоміших сучасних українських істориків, які, втім спеціально не займалися вивченням цього сюжету, Ярослава Грицака і Сергія Плохія, події квітня 1920 р. мають амбівалентний характер: «Пілсудський представляв націю **переможну** (тут і далі виділення в оригіналі. – І. М.), а Петлюра – **переможену**. Тому один залежав цілком від великодушності і чесності іншого» (Я. Грицак)¹²; «Головний отаман погодився визнати польський контроль над Галичиною, завдавши останнього удару по непростих відносинах між двома українськими державами» (С. Плохій)¹³.

Тож несподівано для українців Сірий носоріг увірвався в їхнє державотворення, підсумувавши загрозу, про яку більшість із тогочасних українських політичних сил знала, однак не мала достатньої сили, аби чинити опір катастрофі, що насувалася ще з грудня 1918 р. Бо, як зауважував Сергій Шелухин, «договором 21 квітня 1920 р. одрізано від України і віддано Польщі величезний шмат української території, більш п'ятої частини її, з населенням, накладено на український нарід масу зобов'язань, позбавлено його ріжних найважливіших прав, скасовано його попередні закони й права, понищено його свободи, утворено нову верховну владу над ними помімо його волі й участі в тім і без надбання яких би там не було прав для нього»¹⁴.

Те, що подія 21 квітня 1920 р. мала, має і матиме свою легенду, не підлягає жодному сумніву. Адже у Кленовім *Попелі імперій* так оцінено цей крок: *«Минають місяці понурі. / Короткий в Києві антракт, / і наступає знов Петлюра. / Поляків в'яже з ним контракт. / [...] Стривай бунчужний отамане! / Жар-птиці не піймаєш ти, / бо ваблять видава й омани / тебе у прірву пустоти»*¹⁵. І саме Варшавський договір став Сірим носорогом для західноукраїнської державности (у формі Західної області УНР), адже Микола Сціборський 1933 р., називаючи його «Договором ганьби», констатував: «більшість громадянства не знає *точно* (курсив у оригіналі. – *І. М.*), в чому саме захована шкідливість і реальна небезпека польонофільської орієнтації для нашого народу. [...] існують ґрупи легковірних і несвідомих людей, що слухаючи солодких пісень уенерівців про “державність”, “національні традиції та визвольну боротьбу” – продовжуючи вірити в спасенність польонофільства, кажучи: “Ну щож! Хоч уряд УНР і йде в союзі з Польщею, хоч і годиться признати їй Зах[ідні]. Землі, та все ж за допомогою Польщі він створить сильну державність на Великій Україні. То єдиний реальний плян! А там вже подумаємо і про наш Зах[ідний]. Край”...»¹⁶. Зауважмо: хоча Ризький мирний договір 1921 р. фактично анулював цю угоду,

Варшавський договір тривалий час був Дамокловим мечем для українського політикуму – лише 16 липня 1948 р. його остаточно формально денонсували на сесії УНРади в Аугсбурзі¹⁷.

Тож, якщо у Галичині Варшавський договір викликав велике незадоволення, а у подальшому – поглибив розкол українського політичного табору і прискорив настання доби самостійного ведення «західноукраїнської державної політики»¹⁸, то політики УНР звинуватили у цьому галичан, очільники яких, мовляв, вважали, що «тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили»¹⁹. Тому-то й Степан Витвицький, уповноважений Диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем, підкреслював: «Іменем галицького уряду заявляю, що галицький жовнір бореться не за галицьку справу, а за цілу Україну. [...] Галицький уряд стоїть на тім становищу, що з Денікіним треба порозумітися за всяку ціну (розбивка в оригіналі. – І. М.). Галицький уряд вважає, що колиб не можна було заключити з Денікіним чисто військового союзу, то чи не слід зійтися з ним на ґрунті політичному»²⁰.

Доказом цієї ситуації називався договір Галицької Армії (ГА) з Добровольчою Армією Антона Денікіна у жовтні – листопаді 1919 р., який був суто військовим, а не політичним²¹, щоби врятувати ГА від неминучої загибелі внаслідок бактеріологічної війни проти українського війська. Згідно із попередніми умовами (які так і не були схвалені), ГА переходила у повному складі до російської Добровольчої Армії (ДА), не мала використовуватися проти Дієвої Армії УНР і тимчасово виводилася у тил²². Як згадував Ілько Цьокан, «з Денікіним ми лучилися взагалі без надій на можливість координації наших кличів і ідеалів з його ідеалами, але виключно з практичних мотивів збереження технічної й органічної цілості армії для дальшої війни з Польщею, бо за ідейну її цілість ми не боялися»²³. Однак, унаслідок цих перемовин, вже у листопаді 1919 р. відбувся військово-польовий суд над їх ініціаторами – Начальним вождем ГА, генералом-четарем Мироном Тарнавським, шефом штабу ГА Альфредом Шаманеком й головою комісії для перемовин Омеляном Лисняком. Про непрості взаємини керівництва ГА і Директорії свідчать зокрема й слова у промові захисника М. Тарнавського, судді Степана Шалинського: «Від початку нашого переходу за Збруч тутешнє Правительство пляново і систематично відносилося до нашої армії неприхильно. [...] п. генерал яко найвищий вожд удався в переговори з ворогом, однак це були переговори чисто військової натури [...]»²⁴. Однак, як на мою думку, куди промовистішими були слова самого М. Тарнавського, який прямо заявив: «Придніпрянське Правительство з самого початку хотіло нашу армію розложити. Це йому не вдалося. Кудя воно на послідній случай наміряло, чи до Поляків, чи до большевиків, – не знаю (курсив мій. – І. М.)»²⁵.

Як відомо, сюжет про угоду між ГА і ДА завершився 6 листопада 1919 р. підписанням Зятківського довору, який лише підсумував і вкотре загострив суперечності між ЗОУНР і УНР: «армія перейшла на сторону Денікіна. [...] сим кроком ратувало ся на якийсь час армію, але одночасно доводило ся до повного розриву з наддніпрянським урядом. Зєдиненя обох українських держав, постановлене Українською Національною Радою в Станиславові дня 3 січня 1919 р., відсунено на неозначений час. [...] навіть через військовий договір з Денікіном, поминаючи його конечність, скривлено одноцільний фронт цілої нації і поставлено ще одну велику перепону на шляху однородних змагань українського народу. *Оправданнєм на се служить та обставина, що наддніпрянський уряд вже від довшого часу вів переговори з Польщею на некористь західно-українських земель взагалі, а Галичини спеціально* (курсив мій. – І. М.)»²⁶.

Отже, питання, натомість, полягає в іншому. Наскільки політики УНР були відвертими у своїх поясненнях того, що стало dokonаним фактом 21 квітня 1920 р.? Адже цитований вище Ісаак Мазепа писав, що «Наддніпрянські провідники [...] ставилися з недовірям як до “червоної”, так і до “білої” Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. (тут – договір між ГА і ДА, укладений 6 листопада 1919 р. – І. М.) стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході – Польщею та Румунією»²⁷. І тут, як кажуть, диявол крився у деталях, адже пошуки Польщі як союзника УНР розпочалися не у листопаді 1919 р., а ще у грудні 1918 р. – це була «незручна правда» (якщо візьмемо за нульову точку типологію М. Вукер) у взаєминах двох українських народних республік, якої воліли не чути.

Так, згідно із підрахунками Семена Шевчука, лише у період грудня 1918 – жовтня 1919 рр. відбулися 4 місії УНР (Прокоповича, Курдиновського, Пилипчука і Ливицького), ключовою темою перемовин яких було питання Галичини²⁸.

Зокрема, незважаючи на підписання Передвступного договору 1 грудня 1918 р., з відома С. Петлюри 31 грудня до Варшави виїхала місія В'ячеслава Прокоповича, внаслідок чого, як повідомляє Олександр Доценко, «договорилися до одного: треба негайно миритися», а «найлегше було говорити про Холмщину, Підляшшя, Берестя і вже важко – про Львів та Борислав»²⁹. Однак, радіотелеграма про результат перемовин («Наша ініціатива установити нормальні відносини зустріла з боку польських міродайних чинників співчуття. Ґрунт для переговорів є»), до МЗС у Києві не дійшла – на заваді став Лонгин Цегельський та інші галичани («бувши тоді в МЗС, не дали їй куди слід, не бажаючи, щоб Придніпрянці входили в які будь порозуміння з поляками»³⁰). Відтак жодні директиви з Києва від Директорії до місії у Варшаві не надійшли. А що уряд С. Петлюри й далі шукав претексту для переговорів з польською стороною щодо статусу Галичини, події 3 (рішення УНРади в Станиславові) і 22 січня (урочисте проголошення злуки ЗУНР і УНР) 1919 р. формально надали йому таке право.

19 лютого 1919 р. до Варшави направили Бориса Курдиновського, який мав виконати в Польщі «стисле, технічного характеру доручення від тодішнього Міністра Закордонних Справ УНР [...], яке (доручення) не йшло далі завдань інформації». Однак, не маючи на це згоди Києва і перевищуючи свої повноваження, він «від імені уряду УНР дав Польщі далеко йдучі політичні зобов'язання та приобіцяв їй широкі територіяльні уступки»³¹. А от С. Шевчук називає дату – 28 квітня 1919 р. – день, коли нібито підписали умову, в якій зазначили, що «Директорія зрікається Галичини на користь Польщі в користь Польщі за поміч Директорії в її війні проти большевиків»³². Цей сюжет є важливим, оскільки підписану Б. Курдиновським умову використали під час ПМК, адже, як повідомляв Ігнацій Ян Падеревський, «ніякі репрезентанти не можуть вирішувати галицької справи в Парижі, бо у Варшаві є представник українського уряду, з яким уже підписаний договір»³³. На думку голови делегації УНР на ПМК Григорія Сидоренка, «цей договір не мав ніякого рішального значіння, але для провокації грав деяку роль»³⁴. Як бачимо, цей випадок досі має чимало лакун, однак, на думку С. Шевчука, «так званою Варшавською угодою, вбито лише остаточний цвях у домовину Галицької Землі, саму однак домовину [...] зробила місія Курдиновського у квітні 1919 року, відступаючи тоді Галичину полякам»³⁵.

9 серпня 1919 р. С. Петлюра вислав до Варшави Надзвичайну дипломатичну місію Пилипа Пилипчука для ведення переговорів щодо допомоги Польщі УНР у війні проти більшовиків³⁶. Цікаво, що польська сторона свою позицію прив'язувала до місії Б. Курдиновського і підписаної ним угоди, що українські дипломати воліли

заперечувати³⁷. 19 серпня сторони перемовин підписали декларацію, згідно із якою кордон Польщі з Україною на південному сході мав йти по лінії Збруча³⁸, однак польська сторона, покликаючись на попередні домовленості з Б. Курдиновським, вимагала й інших територіальних поступок³⁹. Лише 2 жовтня 1919 р. уряд УНР заявив польській стороні, що Пилипчукова декларація від 19 серпня, це «акт, складений всупереч уповноваженням наданим Місії, отже – за акт не маючий ваги і ні до чого не зобов'язуючий»⁴⁰.

Зауважмо, що про місію П. Пилипчука стало відомо й на Галичині, адже із запізненням, але все-таки у вересні того року в газеті *Стрілець* у статті «Союз з Польщею за ціну Галичини» (ч. 67, 11.09.1919 р.) на запитання, якими є взаємини Директорії УНР з Диктатором ЗОУНР, Пилипчукова відповідь була більш ніж промовиста: «ніякі, бо уряд і військо галицьке перестали існувати», а на питання про територіальні поступки Варшаві коштом Галичини, відповів: «ця справа вже, очевидно, пересуджена в Парижі, коли Начальна Команда польських військ одержала уповноваження дійти до лінії Збруча (25 червня 1919 р. – *І. М.*)»⁴¹. Ця та інші заяви П. Пилипчука викликали обурення і протести галичан щодо «політичної афери» зі Східною Галичиною⁴².

Однак, знову таки, мусимо пам'ятати, покликаючись на свідчення О. Доценка, що, навіть за такої катастрофічної ситуації для Галичини, яка з кожною місією Директорії (легітимною чи напівлегітимною у своїх рішеннях і підписаних з польською стороною документах) лише погіршувалася, спорадичні, зазвичай, контакти між Диктатором ЗОУНР і очільниками УНР були ідилічними: «Іноді просто вражали приємні хвилини об'єднання Директорії з Диктатурою: забувалося про суперечки, панувала однолітність у думках при вирішенні того чи іншого питання, а під кінець – час сходив у жартах, спогадах і піснях. Можна було в помешканні Директорії о дванадцятій годині, а то й пізніш, вночі чути співи українського триумвірату: виконувалась та чи інша українська жалібна пісня прекрасним ліричним тоном Головного Отамана, “козельтоном” А. Макаренка, басом Ф. Швеця, – Диктатор підтягав, підтягали й інші тут присутні»⁴³.

Такі «ліричні» відступи у взаєминах самих політиків і їх команд абсолютно не заперечували відмінність у їхніх психотипах. А що кожен політичний діяч може виступати, в одному випадку, як егоїстичний і егоцентричний диктатор, а в другому – як провідник-ідеолог, С. Петлюрі була притаманною концепція колективної волі⁴⁴, то про Є. Петрушевича стверджували, що він «своєю психікою не надався до співпраці з тодішньою наддніпрянською інтелігенцією» і фактично ніколи не був диктатором⁴⁵. Сучасні біографи Диктатора ЗОУНР відзначають й особисте негативне ставлення Є. Петрушевича до Головного Отамана – людини, яка за спиною С. Петлюри, радила у разі необхідності передати командування військами УНР професійним військовим⁴⁶.

Натомість реальність була цілком іншою: «Від кам'янецької катастрофи розбіжними шляхами пішла політика України. Диктатор Петрушевич покинув негостинний зазбручанський кутик з великим жалем до наддніпрянського уряду. Гол[овний]. от[аман]. Петлюра розійшовся з Галичанами, котрі приєдналися до Денікіна, залишаючи його на ласку божу. Між Наддніпрянцями і Галичанами повсталася страшна пропасть, в котру скочувався неминухо український державний віз»⁴⁷.

У вересні 1919 р. С. Петлюра зізнався Є. Петрушевичеві, що «ведуться передвступні інформаційні переговори з Польщею в справі уділення помочі Україні в її війні з большевиками і з Денікіном, та що й місії Курдиновського і Пилипчука підписали

певного рода заяви, яких Директорія не узнала за важні»⁴⁸, а тому 3 жовтня до Варшави виїхала об'єднана місія Андрія Лівицького, складена з членів Диктатури ЗОУНР і Директорії УНР. Її головне завдання полягало у налагодженні співпраці з поляками заради спільного антибільшовицького фронту. Зокрема 12 листопада А. Лівицький заявив у Варшаві, що «Правительство України сподівається, що Польська держава найде для себе користним заключити з Українською Республікою військову конвенцію для оборони проти російських більшовиків, проти заборчих намирів російського імперіалізма»⁴⁹. Ця заява була зокрема й наслідком «першого вузла» (визначення О. Доценка) (й додаймо, услід за типологією М. Вукер, «Загадки або Гордієвого вузла») польсько-українського союзу – декларації нашої дипмісії від 28 жовтня, яка «не мала нічого спільного по своєму змісту з деклярацією [...] п. Пилипчука. Замість далеко ідучих територіяльних уступок, [...] нова Деклярація виразно стала на ґрунт етнографічного прінципу. [...] ставила виразно питання про конечність признання Польщею самостійности України і про *зміну режиму в окупованій поляками Галичині* (курсив мій. – І. М.)»⁵⁰. 30 жовтня польська сторона відкинула українські пропозиції, категорично заявивши, що «ціла Східна Галичина мусить належати Польщі», а пам'ятаючи події 1918–1919 рр., «Суверенний Сейм Речіпосполитої Польської односторонньо ухвалив приєднання цілої Східної Галичини [до Польщі]»⁵¹. Того ж дня А. Лівицький зустрівся з Начальником Польської держави Юзефом Пілсудським, який підтвердив позицію щодо лінії польсько-українського кордону по р. Збруч⁵².

Відновлені 11 листопада наради дипмісії у питанні статусу Галичини не мали успіху: галичани – члени місії – вважали, що Польща має «безумовно» відмовитись від Східної Галичини, наддіпрянці, натомість, керуючись трьома чинниками-поясненнями, переконували, що «коли цей історичний мент так фатально не сприяв звільненню Галичини від підтриманих збройною силою претензій на неї польської Держави, то хай, принаймні, Галичина ввійде в склад польської Держави з як найбільшою сумою політичних прав»⁵³. Відтак компромісу між собою члени української дипмісії не досягли, якщо не рахувати того, що 12 листопада А. Лівицький заявив, що «справа Східної Галичини [...] мала бути вирішена в інтересах обох народів в особливій парітетній Комісії»⁵⁴. З приводу цих подій, член дипмісії, а водночас представник Диктатора ЗОУНР С. Витвицький повідомляв, що А. Лівицький запропонував польській стороні пункт, абсолютно не прийнятний для галичан («в]. в справі Сх[ідної]. Галичини: між Польщею і Укр[аїнською]. Нар[ародною]. Републікою останеться кордоном ріка Збруч, при чому Польща зобов'язеться дати Східній Галичині національно-територіяльну автономію, яка буде вироблена при співучасті представників У.Н.Р.»⁵⁵). Галицький політик, звертаючись до колег по дипмісії, емоційно запитував: «невже ж Ви, щоб піддержати на два дні існування одної ча[с]тини України, приставите револьвер до грудей другої [?]»⁵⁶. А з приводу проєкту Декларації дипмісії 30 листопада «галицька частина» делегації висловила рішучий протест, заявивши: «виключна компетенція рішати що-небудь про Західню Область Української Народної Республіки, а зокрема про Східню Галичину, належить виключно до державних органів згаданої Области»⁵⁷, застерігаючи, що такий проєкт не може бути представлений польській стороні.

Не зменшила емоцій і заява дипмісії до польського уряду 1 грудня, в якій А. Лівицький передбачав, що «Політичне становище Східної Галичини розв'язується Польським Урядом в порозумінні з представниками українського народу, мешкаючого в тій провінції»⁵⁸, що, фактично, дублювала новелу проєкту Декларації від 30.11.1919 р., змінивши лише одну фразу («[...] в порозумінню з представниками *населення* (курсив мій. – І. М.)[...]»⁵⁹ на «український народ». А що

проект Декларації 30.11.1919 р. українська дипмісія все ж таки вручила полякам, 2 грудня галичани вийшли зі складу делегації, склали свої мандати, заявивши зокрема: «Все те зробили Ви в хвили, коли Найвища Рада Мирової Конференції в Парижі рішила утворити зі Східньої Галичини суверенний державний орґанізм, який повинен стати завязком Соборної Української Держави»⁶⁰. А що це відбувалося в умовах настійливих домагань на міжнародній арені польського уряду щодо перегляду рішень ПМК стосовно Східної Галичини⁶¹, зрозумілим є схвалення польською стороною рішень дипмісії того ж дня⁶².

Як не потішали себе українські дипломати нібито перемогою, ситуація була цілком іншою – такою, що її О. Доценко окреслив просто: «Дійсність була тяжка й страшна. Поляки, а не хто інший господарювали на українських теренах. Українська адміністрація була, але тільки в помешканню Голови місії в Варшаві на Алеї Руж 6/9...»⁶³. Тішити себе успіхом міг лише А. Лівіцький, який вважав, що заручився підтримкою членів своєї делегації⁶⁴.

Реальність була іншою, адже підписанню декларації 2 грудня 1919 р. передували непрості дебати усередині дипмісії, члени якої мали різні думки щодо західноукраїнських земель, тим паче, що 26 осіб з присутніх 27-ми на «Політичній нараді» (окрім Володимира Старосольського), були наддніпрянцями. Представників ЗОУНР, звісно, вже там не було. Тож про галицьке питання висловилися зокрема: Софія Русова («навряд чи може Уряд Український мати формальні права на Галичину. [...] ми стоїмо за підписання всякої умови»), А. Лівіцький («В великій визвольній боротьбі Уряд Соборної України чесно виконав свої обовязки що-до Галичини [...] Не можна також погодися, з тим, щоб цілком узалежнити справу державности України від справи Галицької»), Петро Мшанецький («Деклярація вириє пропасть між Галичиною і Придніпрянщиною [...] Не треба ж тепер шкодити Галичині. Уступлення західних українських земель Польщі [...] дає великий козирь в руки ворожій для нас агітації большевиків та денікінців серед населення сих земель. Сі уступки остаточно скомпроментують в очах українського населення Українську Владу і загалом ідею української державности»), Борис Ржепецький («від Уряду Українського самими Галичанами віднято право говорити про Галичину, як про нерозривну частину Соборної України. [...] Уряд Галицький не лічився ніколи з інтересами Придніпрянщини і в момент для нас найбільш сприятливий, зрадив і цілковито розірвав єдність Галичини та Придніпрянщини в зовнішній політиці»), Михайло Еремійв («Члени (Місії – дописано в ориґіналі. – І. М.)-Галичане замовчують, що Галичина дістала собі “державність” зрадою Галицько-Австрійських дипломатів в Парижі, та зрадою Тарнавського на Поділлі. [...] Топити справу Галицьку ніхто з нас не збирається, але разом з тим ми не можемо допустити навязування Всеукраїнському Урядові волі сучасних Галицьких проводирів»); Людмила Старицька-Черняхівська («Нарід Галицький сам осудить тих політиків та полководців, що зрадили нас»)⁶⁵. Відтак не почутими залишилися думки В. Старосольського: «Придніпрянська Україна нині не може допомогти Галичині, але і шкодити їй не мусить. [...] Пунктом про границю на Збручі між Україною і Польщею ми признаємо Польщі юридичні права над Галичиною, – даємо полякам оружжя проти трактовання Галичини, як міжнародно-загварантованого політичного тіла»⁶⁶. Вже згодом питання Варшавського договору 1920 р. стало для політика «найбільш критичною справою»⁶⁷. Позицію галичан – вже колишніх членів делегації – підсумував їхній лист 3 грудня до Голови дипмісії, в якому вони заявили, що українські політики на чолі з А. Лівіцьким, «розпорядилися в тій деклярації чужим добром»⁶⁸. А вже 11 грудня 1919 р. й сам Диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич надіслав Верховній раді Антанти ноту протесту щодо змісту декларації дипмісії УНР у Варшаві⁶⁹. Фактично,

подальші дії українського політикуму Галичини свідчили про ефект Сірого носорога, що його М. Вукер називає «творчим руйнуванням» і «Невідомим носорогом», – ситуацію, коли витрачені зусилля перевищують якість. Адже, як відомо, сила дипломатії ЗОУНР в цей час, мусила бути міцнішою, аніж насправді це було⁷⁰.

Тож для того, щоб Сірий носоріг повноцінно увірвався в історії Української революції, бракувало не багато. Адже, керуючись логікою М. Вукер, припускаю, що мій досліджуваний Сірий носоріг був такою собі сумою кількох чинників: «незручної правди» (перемовин диплмісії Директорії УНР про статус Галичини з поляками, реакції на ці спроби уряду ЗОУНР); «Зарядженим носорогом» (взаємини ЗОУНР і УНР внаслідок після переходу ГА за Збруч); «Носорогом, який повторюється» (епідемія тифу в ГА), спорідненим із «Доміно- і химера-носорогами» (знову таки, проблеми охорони здоров'я); «Мета-носорогом» (проблеми державного врядування в УНР і ЗОУНР), зв'язаним із «Загадкою або Гордієвим вузлом» (українсько-польські взаємини, зокрема питання Галичини). Відтак на цьому етапі дослідження констатую безсумнівну для феномена Сірого носорога річ: загрози для західноукраїнської державности, які були очевидними для усіх політичних акторів, разом із загрозами, що їх вони свідомо ігнорували. А тому залишалася цілком прогнозована, але ще вгадувана багатьма подія. «Невідомому носорогові» ще треба було раптово і несподівано вибігти на український державницький шлях, аби його перерізати у принципі, доводячи безпорадність тогочасних політичних еліт, підтверджену Варшавським договором, що засвідчив, по-перше, фіаско соборницьких прагнень в добу Української революції, а, по-друге, втрату української державної території.

Тож, сказати б, природа Варшавського договору як Сірого носорога для західних українців загалом відповідає тим етапам реагування на загрозу Сірого носорога, що їх запропонувала М. Вукер: 1) заперечення; 2) відсутність реакції; 3) затягування («діагностичних вправ»); 4) паніки; 5) дії («топтання»)⁷¹.

The 5 Stages of a Gray Rhino

- Denial
- Muddling (“Kicking the Can Down the Road”)
- Diagnosing
- Panic
- Action: Before or After You Get Trampled?

Your Gray Rhino may display hallmarks of more than one stage, particularly in different stakeholder groups.

Зауважмо: перші три етапи вже проаналізовані вище – у моєму випадку їх треба розглядати, найперше, як позицію представників Директорії УНР. Зокрема третій етап став тим чинником, який перетворився на суперечки (особливо у випадку дипломатії А. Ливицького) між українськими політиками, або ж етапом заплутаності, що не був позбавлений різних стимулів і викликів колективних (групових) дій. Щоправда, оцінюючи їх дії сьогодні, зі столітньої ретроспективи, не слід забувати слів Осипа Назарука, що «Коріння нашої катастрофи було в обставинах і людях. Це правда. Але я переконаний, що якби ми мали були краще виховану інтелекцію, то ті важкі обставини можна було поконати і всупереч волі наших сусідів і всупереч волі Парижа – можна було удержатися»⁷².

Відтак четвертий етап Сірого носорога – стан паніки – проявився у варіативності реакцій політичних акторів на можливість загострення ситуації, адже, зазвичай, Сірий носоріг – ймовірно явище високого ступеня передбачуваності⁷³. Адже у грудні 1919 р. не надто допомогли звернення делегації ЗУНР до польського уряду, протести, звіти і заяви західноукраїнських політиків щодо несправедливого вирішення питання про Східну Галичину: Президента Карпато-Руського комітету Дмитра Маркова Верховній раді Антанти, звіт голови делегації ЗУНР у Варшаві С. Витвицького, нота Президента УНР-Ради Є. Петрушевича Верховній раді Антанти⁷⁴. Зауважмо: ноти протесту варшавської дипломатії до польської сторони щодо надуживань у двосторонніх відносинах у грудні 1919 – січні 1920 рр., не містили будь-яких згадок щодо вирішення галицького питання⁷⁵.

Прикладом паніки може слугувати й те, що у січні 1920 р. Є. Петрушевич прибувши до Парижа, розпочав розмови з російськими політиками, на що члени антипетлюрівського Українського національного комітету (УНК) були переконані, що

«Диктатор апробує всю діяльність галицької делегації та урядовим актом заявить, що бувші землі Австро-Угорщини прилучаються до єдиної, федеративної Росії»⁷⁶. Натомість сучасні дослідження стверджують, що Є. Петрушевич офіційно замовчував свою причетність до діяльності УНК (хоча Арнольд Марґолін стверджує, що він радив С. Петлюрі створити УНК або у Відні, або в Празі, чи в Парижі, аналогічно, як це зробили колись серби, поляки, вірмени та інші нації, землі яких були окуповані ворогом⁷⁷), а влітку 1920 р. відкинув ідею порозуміння з росіянами⁷⁸. Залишається загадкою, чому після прийняття Декларації 2 грудня 1919 р. до Варшави терміново не виїхав Є. Петрушевич, адже до польської столиці для подальших перемовин 7 грудня 1920 р. прибув Головний Отаман С. Петлюра – 9 грудня зустрівся з Ю. Підсудським, а 12 січня там-таки у Варшаві провів засідання членів уряду УНР⁷⁹.

На той час у політичний таборах, зібраних довкола Є. Петрушевича, з одного боку, і довкола С. Петлюри, з другого, продовжувалася боротьба, суть якої зокрема розкрив Михайло Лозинський у статті «Куди ідете?», засвідчивши фаталізм ситуації: «поза великою групою, яка дає фірму “орієнтації на Варшаву”, нема на цілій Придніпрянській Україні поважного діяча, який не вважав-би тої орієнтації хибною, шкідливою і ждав-би хвилі, коли можна буде з як найменшою шкодою для України зліквідувати. Але так само нема на цілій Придніпрянській Україні нікого з поважних діячів, хто не вважав би договору галицької команди з Денікином лихом, яке на довгі роки кинуло тінь на чистий прапор української ідеї в Галичині і викопало пропасть між Галичанами і Придніпрянцями»⁸⁰. Така риторика для М. Лозинського була зрозумілою, адже, він переконував, що «це галицька команда згодилася віддати Денікіну на поталу цілу Придніпрянську Україну, а тільки через місяць після цього варшавська декларація згодилася віддати Східну Галичину на поталу Польщі»⁸¹. Тож поки одна сторона (політики ЗОУНР) панікувала, а друга (Директорія УНР) сподівалася на, закріплену перемовинами, допомогу зовнішнього союзника, сторона третя (Річпосполита), часу на марне не тратила. Адже Варшавська декларація 2 грудня 1919 р. дала *Carte blanche* польській владі зокрема у питанні про західноукраїнські землі.

Відтак промовистою є зовнішньополітична активність польської сторони вже у грудні 1919 р.: 4 грудня міністр закордонних справ Польщі скерував польському посланнику в Парижі інструкцію для польської делегації на ПМК відносно позиції щодо Східної Галичини, того ж дня британський посланник у Варшаві повідомляв свій уряд про переговори з Прем'єр-Міністром Польщі І. Падеревським щодо статусу Східної Галичини, 10 грудня польська делегація на ПМК надіслала ноту Президентові Франції Жоржу Клемансо відносно рішення Верховної ради про Східну Галичину⁸².

Відтак стан паніки, який, згідно із теорією М. Вукер, є невід'ємним етапом Сірого носорога, залежить від того, яку підготовку для протидії їй, провели заздалегідь. Зокрема важливо, скільки разів реагували на таку ситуацію, наскільки добре розглядалися можливі варіанти, як потрібно діяти у кризовому стані і, нарешті, скільки варіантів залишалося для тих, хто заплутався і вирішив діяти⁸³. Переконаний, що проаналізовані вище сюжети підтверджують високий градус паніки у середовищі західноукраїнського політикуму. Чи усвідомлювали його репрезентанти неминучість своєї поразки унаслідок діяльності політиків УНР, точно не відомо. Адже сторонні на той момент спостерігачі, зокрема еміграційні політики-наддніпряни вже у січні 1920 р. вважали цю ситуацію «зрадою Галичини». Так Микита Шаповал у своєму щоденнику записав: «заклучили угоду з Польщею: Галичина визнається за поляками [...] Підла зрада! [...] Галичани мають право називати це зрадою. Петлюра у Варшаві пертрактував з Пилсудським і іншими. Згода досягнута... Підлота»⁸⁴. Зосібна й О. Доценко так охарактеризував тогочасних політиків: «Иншого виходу не було як тільки йти з Польщею» – казали наші провідники. Йшли... Ішли вмі за нашими діями, котрі не мали в собі організаційних здібностей [...] Дійсно вони талановито танцювали «гопака» під звуки «мазура», але кінцеві результати цього всього були злочинні для української нації. Наші провідники на цей час були недалекозорими»⁸⁵.

Така оцінка почасти підтверджує тезу, що, зазвичай, головний герой моєї студії вибігає на жертву несподівано. Зокрема М. Вукер зауважує: «Сірий носоріг кидає виклик, коли ми спостерігаємо певну дію – в деяких випадках значну і драматичну акцію. І все-таки не зовсім зрозуміло, що все, що робилося дотепер, знаходилося десь поблизу»⁸⁶. Так було й з західноукраїнським політикумом, який не добачав небезпеки, що вже стрімко сунула на ЗОУНР. Натомість для наддніпрянців навесні 1920 р. потреба у союзницькій умові між ними і поляками (які, за свідченнями І. Мазепи, після підписання декларації 2 грудня 1918 р., «на якийсь час замовкли»⁸⁷) була неминучою: 11-12 березня, 9-10 і 13 квітня відбулися засідання польсько-української конференції⁸⁸.

25 березня у ресторані «Полонія» відбувся «Політичний бенкет» обох делегацій, під час якого один із членів української сторони, Леонід Михайлів заявив зокрема таке: «Деклярацією 2. II. (тут помилка у книжці О. Доценка: має бути 2. XII. 1919 р. – І. М.) ми відмовилися від Галичини на користь Польщі (курсив мій. – І. М.) [...] За мирне співжиття обох народів, за союз я підіймаю свою чарку»⁸⁹. А от Андрій Лівіцький 9 квітня стверджував: «Уряд український цілком поділяє прикладені польською стороною в основу запропонованого договору думки і стремління до дружнього зближення польського і українського народів та заключення поміж ними політичної військової та економічної конвенції»⁹⁰. Про західноукраїнське питання не йшлося. Цікаве інше: 10 квітня польська сторона, немовби видаючи бажане за дійсне, заявила: «Умова отже мусить бути двостороння, хоча *рівности*, з пункту погляду міжнароднього положення, поміж Польщею й Україною, зараз фактично не має (курсив мій. – І. М.)»⁹¹. Зауважмо: подібну думку висловив свого часу й С. Шелухин, який виснував, що 21 квітня 1920 р. «Українська сторона [...] допустилася повного, понижуючого і образливого для Української нації ігнорування за нею прав рівнозначного контрагента і прийняла Польську сторону, як командну над Українською. Зміст договору цілком негує рівноправність сторін»⁹².

Натомість у чому ж були праві наддніпрянці на початку квітня 1920 р., то це в тому, що «ситуація кращала – знову починався передсмертний державний танец[ь], а не робота»⁹³.

А що Сірий носоріг вже стрімко біг у напрямку Галичини і заперечити цього ніхто вже не міг, «маханням шаблею після бою» або, більшою мірою, «поясненням заднім числом» (вислів Н. Н. Талеба) можна вважати лист С. Петлюри до Ю. Пілсудського, датований 14 липнем 1920 р. У ньому, називаючи Східну Галичину «незагоєною раною» як для українців, так і поляків, Головний Отаман закликав Начальника Держави здійснити чотири кроки: 1) амністувати ув'язнених, полонених чи конфінованих (примусово утримуваних у певному місці, «примусовий побут») – тих осіб, які добивалися суверенності для Східної Галичини; 2) дозволити вільний вступ усіх боєздатних галичан до союзних армій; 3) дозволити участь українців в «житті краю»; 4) розпочати перемовини польського уряду з представниками українського населення Східної Галичини⁹⁴. До цього слід додати й зізнання С. Петлюри, що «її (Варшавської угоди 1920 р. – І. М.) нег'ативні моменти були відомі відповідальним діячам, що підписували її, але не могли бути переборені чи неутралізовані через об'єктивні причини міжнароднього характеру»⁹⁵.

Те, що підписання Варшавського договору проти ночі 21–22 квітня 1920 р. у Бельведері стало цілковитим сюрпризом для багатьох, зауважив І.Мазепа: «Варшавський договір був для мене повною несподіванкою. Було ясно, що цей договір міг бути підписаний тільки в тих умовах, коли польський “союзник” міг диктувати свою волю представникам У.Н.Р.»⁹⁶ Тому, як і решта політикуму, він лише констатував: «ми стояли перед фактом польсько-українського договору»⁹⁷. І це при тому, що у січні 1919 р. І. Мазепа переконував, що ймовірний союз С. Петлюри з поляками є вигадкою більшовиків, адже, «ніяких таких або подібних союзів з Польщею Петлюра не заключав»⁹⁸. Тож цілком зрозумілою, наприклад, була реакція Соломона Ґольдельмана на ідею підписання «польсько-української згоди»: «Польський наступ проти большевиків, перенесення Поляками війни на терен України, легалізоване згодою Петлюри від імені Української Народньої Республіки, – без сумніву проти національних і історичних почувань українського народу і без згоди Правительства Мазепа, – примусило мене й українських соціалістів [...] нас всіх запротестувати проти персональної варшавської політики шляхом нашої демісії»⁹⁹. Адже ще 16 квітня 1920 р. нарада представників соціалістичних партій України у Кам'янці ухвалила, що, зважаючи на таємність договору, вони зокрема не можуть дати згоди на військовий похід польських військ на українську територію, або визнати історичні права Польщі на терени «польських кордонів по 1772 року»¹⁰⁰.

Різною була реакція українського генералітету. Зосібна І. Мазепа згадував, що на той час в. о. військового комісара Директорії УНР Михайло Омелянович-Павленко передрікав, що договір «не буде прихильно зустрінутий в масах нашого народу»¹⁰¹, а от генерал-полковник Павло Шандрук 1935 р. писав, що «цей союз, що впливає з глибокої політичної інтуїції вождів обидвох народів, був і залишиться подією першорядної ваги для поляків і українців»¹⁰². Пізніше, не даючи оцінки політичній конвенції угоди, він проаналізував практичну сторону військового аспекту польсько-української співпраці 1920 р.¹⁰³ Так само й генерал-полковник Олександр Удовиченко лише констатував умови політичної і військової конвенції¹⁰⁴, не даючи їм оцінки. Натомість не згадувалося, що II і III Бригади УГА, «на вістку про те, що з польськими військами йде українська армія і що в договорі, заключеному у Варшаві,

Галичину наділили широкою автономією (що було прикладом вдалого маніпулювання інформацією. – І. М.), покинули фронт. [...] Той відступ двох галицьких бригад був безпосередньою причиною ліквідації Української Галицької Армії»¹⁰⁵. Як зауважував Лев Шанковський, «промовчуваний (поляками. – І. М.) чин Бригад УГА [...] психологічно це був великий подвиг, бо галичани здавали собі справу, що битимуться по боці окупанта своєї рідної землі, за яким Варшавський договір якраз закріпив цю землю»¹⁰⁶.

Іншою була тональність реакції на факт підписання Варшавської угоди, зокрема західноукраїнського політикуму. Найперше вартим уваги є повідомлення колишнього міністра праці УНР Осипа Безпалка (який був уродженцем Чернівців), що під час перебування у Відні наприкінці березня 1920 р., у «найстрашніший час існування нашого уряду до довершення пол[ь]сько-української угоди», він зокрема зустрічався й з К. Левицьким, «вказуючи на шлях перемиря між наддніпрянським і наддністрянським урядом»¹⁰⁷. Зустріч, вочевидь, виявилася безрезультатною. Це могло бути наслідком того, про що повідомляв 16 квітня 1920 р. польський військовий аташе у Відні Начальній команді польської армії про діяльність українських представників: «Західні українці переконані, що [...] ніколи не дійде до того, щоб Східна Галичина належала Польщі, бо український народ цього не допустить»¹⁰⁸. Тому лише 8 травня 1920 р. неназвані у документах члени УНРади запротестували проти укладеного у Варшаві договору, 18 травня теж саме зробили члени Львівської делегації УНРади. Обидві групи західноукраїнських політиків перебували у Відні¹⁰⁹.

Втім, голосу Диктатора ЗОУНР щодо варшавської події чутно не було. Чи ж не тому, що політики-галичани у Відні стали своєрідним колективним (без участі самого Є. Петрушевича) рупором політичного спротиву рішення, що його скріпили підписами С. Петлюра і Ю. Пілсудський? Про це зазначає Іван Кедрин: «З українського боку найбільше закидів проти Варшавського договору було з приводу визнання в ньому східного кордону Польщі на ріці Збруч. Галицький центр д-ра Євгена Петрушевича у Відні просто закидав Петлюрі “зраду”, що він, мовляв, “вирікся” Галичини чи “продав” її за союз проти большевиків»¹¹⁰. Пояснити відсутність реакції самого Є. Петрушевича щодо підписання Варшавського договору можуть натяки сучасників про особливості його як безвольного політика, скоріш за все, в категоріях умовного способу: «якби ту диктатуру був держав чоловік сильної волі, безоглядний і – *sit venia verbo* («Нехай це буде прийнято поблажливо». – І. М.) – жорстокий супроти своїх і супроти чужих. [...] якби від початку був на чолі держави оден енергійний чоловік, він міг би усунути [...] Коли се був ще й чоловік безоглядно жорстокий [...] в усім тім “вина”, чи радше причина – нерішучість старшого чоловіка, яким був Петрушевич»¹¹¹. Тому, сказати б, «казус Петрушевича» нерідко ототожнювався з цілим політичним проводом західних українців, про що згадував Василь Кучабський: «досить [...] згадати хоч би про “політику” Д-ра Євгена Петрушевича – відзначався, правда, немалою обмеженістю думки, слабкістю волі, браком відваги й почуття відповідальности, незручністю, ба й апатичною інертністю [...]»¹¹².

Тож ситуація виглядала так, ніби західноукраїнські політики, якщо візьмемо на озброєння тезу М. Вукер, вирішили, що «топтання» Сірого носорога – наслідків Варшавського договору – уникнути неможливо, а тому обрали можливість «відскочити назад»¹¹³. Ця поведінка свідчила про той «сіроносорожий» тип, що його М. Вукер називає «творчим руйнуванням» або ефектом *Kodachrome*, або ж «водяних млинів»: витрачені зусилля а ргіогі перевищували якість «західноукраїнської» політики (якщо така на той час насправді була!). Тому оце «відскочування назад» плюс цілком об'єктивні чинники й призвели в результаті до того, що констатував М.

Сціборський: «На основі його (Варшавського договору 1920 р. – *І. М.*) під владу і у власність Польщі віддаються Зах[ідні]. Землі з простором до 160.000 кв. кіл[ометрів]. і коло 7 міл. Українського населення. Тим способом конвенція правно затвердила за Польщею захватний спосіб – збройну окупацію, при помочі якої вона ці землі приєднала до себе в 1919 р. (Цей параграф конвенції нищить Акт 22 січня [...] про соборність Української Держави)»¹¹⁴.

Загалом наслідки атаки досліджуваного мною Сірого носорога зокрема для Галичини, загальновідомі. Натомість впадає у вічі цікаве спостереження П'єра Нора, оприлюднене 1972 р., яке він назвав «Подія-монстр». Зокрема в його причинно-наслідковій тріаді «виробництво події – метаморфози події – парадокс події», «Подія-монстр» посідає чільне місце. Адже, як зауважував вчений, «зовсім не тому, що вона за визначенням виходить за межі повсякденного, а тому, що притаманній системі надмір має тенденцію продукувати сенсаційне, постійно фабрикує нове, підживлює спрагу на події. [...] Для історика модерна монструозна подія є монструозною ще більше. Адже що більше подій, то менше їх контролюєш»¹¹⁵. Відтак атака Сірого носорога на західноукраїнську державність, Варшавський договір 21 квітня 1920 р., це ще й певною мірою «Подія-монстр», що породила кілька значущих подій локального і міжнародного характеру: від окупації Галичини у липні 1920 р. советськими військами і проголошення Галицької Соціалістичної Советської Республіки до Ризького мирного договору 1921 р., який анулював Варшавський договір і остаточно встановив кордон, за яким західноукраїнські землі визнавались за Польщею. І епілог цього: 15 березня 1923 р., коли у Парижі Рада послів Антанти затвердила новий кордон по р. Збруч.

І все було б «добре», якби не «парадокс події» (термін П. Нора), адже Сірий носоріг для Галичини – Варшавський договір 1920 р. – став неминучістю і фактом, який проґавили у різний спосіб українські політики за умови двох важливих факторів. *Першого* – фактичного загарбання західноукраїнських земель Польщею, що його уможливила свої рішенням Верховна рада Антанти 25 червня 1919 р., санкціонувавши польську окупацію регіону, але не його анексію. До того ж 10 вересня підписали Сен-Жерменський договір з Австрією як наступниці австрійської частини Габсбурзької монархії, в якому зафіксували права Антанти на Східну Галичину, а 2 грудня ПМК відмовилася надати Польщі мандат на тимчасове управління Східною Галичиною. *Другого* – відсутності правових підстав виступати від імені УНР у міжнародних відносинах (невизнання Конституції 28 січня 1919 р. було невизнанням і самої УНР), що автоматично перетворив політичну і військову конвенції Варшавського договору в персональну унію очільників двох держав – Начальника держави і Головного Отамана. Саме тому досі поширеною є теза І. Кедрина про аналогічність Варшавського договору С. Петлюри з Гадяцьким договором І. Виговського¹¹⁶.

Відтак Варшавський договір 1920 р. як Сірий носоріг для західноукраїнської державности є, скоріш за все, сумою різних його типів, які запропонувала в своїй теорії М. Вукер. Ними, як показує моє дослідження, стали очевидні загрози, які тогочасні політики, усі разом і кожен наодинці, проґавили. Це про них у грудні 1922 р. написав Стефан Томашівський: «Тут дилема: хочеш жити і зберегти себе на пізніше, чи хочеш бути добитим? Твої земляки вибрали очевидно се останнє, отже чому скільки галасу з нічого? І коли вони, прогайнувавши 1919 р., 1920, 1921 і весь 1922, та додавши до них ще 1 – 2 нових, почують, що остання кров спливає з них, коли тоді прокинеться у них бажання до життя – то ледве чи знайдеться за висока ціна окупу, якої не заплатять уплідненням, сервілізмом, прощатвом і

генегатством. Тоді заміняють своє “право” на “ласку” побідника (курсив мій. – І. М.)»¹¹⁷.

Чи траплялися на шляху української державности у ХХ ст. ще Сірі носороги? Гадаю, що так. «Найближчими» у часі і просторі були події на Карпатській Україні: від німецького обґрунтування «Теорії Велико-України» і українсько-німецького зближення у листопаді – грудні 1938 р., через європеїзацію «українського питання» у грудні 1938 – січні 1939 рр. до вагання Німеччини у лютому 1939 р. і того, що німецька зовнішня політика у кінці лютого вже не займалася карпато-українською проблемою¹¹⁸. Тож до Карпатської України Сірий носоріг дістався 5-11 березня 1939 р., коли очевидною стала зрада німцями Хуста, а від його «топтання» не врятували двадцять чотири години української самостійности (14-15 березня 1939 р.). А зрада німців уможливила анексію цієї української держави Угорщиною, війська якої 18 березня її повністю окупували.

Тут вибігання Сірого носорога на стежку української державности було, вочевидь, закономірним, адже наприкінці 1938 р. стало зрозуміло, що Третій Райх не створюватиме жодної української держави під своїм протекторатом¹¹⁹. Було це зокрема й наслідком, польські зовнішньополітичні чинники застерігали нацистів від ймовірної «балканізації Середньої Європи», переконуючи їх, що «населення так званої Карпатської України (русини) не має нічого спільного з населенням властивої України»¹²⁰. А що навесні 1939 р. нацисти стверджували, що мають намір «знову ввести українську карту в німецьку гру», називаючи це, «в даний момент ще тільки мрією»¹²¹, загрози для карпато-української проблеми уміло прикривалися українсько-німецьким зближенням, зокрема визнанням Карпато-України як економічного фактора двостороннього партнерства¹²². Відтак головними фігурами на тогочасній геополітичній шахівниці залишалися Берлін, Варшава і Будапешт, а не Хуст. Тож Сірий носоріг для Карпатської України вибіг ще 6 березня 1939 р. У цей день А. Гітлер прийняв рішення ліквідувати решту Чехословаччини, окупувати Богемію і Моравію, дозволити незалежність Словацької держави й підштовхнути Угорщину до окупації Карпатської України¹²³. Показовим є лист посла Франції в Берліні до свого міністра від 16 березня 1939 р., в якому він написав: «Підкарпатська Русь [...] домагалася підтримки Берліна. Але гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка покладає на них всю свою надію, і якій у свій час відводилась роля “Українського П’ємонту”. [...] Райх втратив інтерес до цієї держави й полишив її Угорщині»¹²⁴.

Насамкінець найпростіше було б твердити, що Сірих носорогів – очевидні загрози не лише для західноукраїнської державности у ХХ ст. – проґавили, бо бачили їх на власні очі, однак не надавали їм належної ваги українські політики минулого. Якщо так, тоді ми й далі нагадуватимемо Ботара – персонажа Йонескових *Носорогів*, який знай вигукував: «Носоріг у нас в країні – де се видано!», «Ваші носороги тільки в кумась у голові цвітуть!», «Ваші носороги – це міф!»¹²⁵. Відважитися визнати свої помилки у творенні своєї держави – набагато складніше...

Квітень 2020 р.

¹ Яновська Г. *Золотий носоріг*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. С. 50.

² Moser P. *Albrecht Dürer. Sein Leben, seine Welt und seine Bulder*. Bamberg: Babenberg Verlag, 2003. S. 174.

- ³ Окуневський Я. *Листи з чужини*. К.: Темпора, 2009. С. 397-398, 409.
- ⁴ Wucker M. *The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. New York: St. Martin's Press ebook, 2016. P. 26, 34-35.
- ⁵ Ibidem. P. 34.
- ⁶ Ibidem. P. 151.
- ⁷ Липинський В. *Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Видання друге. Нью-Йорк: Видавнича корпорація Булава, 1954. С. 247.
- ⁸ Wucker M. *The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. P. 34-35.
- ⁹ Ibidem. P. 149-150.
- ¹⁰ Ibidem. P. 127.
- ¹¹ Вячеслав Липинський. *Твори, архів, студії*. За загальну редакцію Роман Залуцький і Євген Зиблікевич. Твори. Т. 2: Участь шляхи у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького; редактор Лев Р. Білас. Філяделфія: Східньо-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1980. С. 11.
- ¹² Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття*. К.: Видавництво «Генеза», 1996. С. 154.
- ¹³ Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. С. 288.
- ¹⁴ Шелухин С. *Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.* Прага: В-во «Нова Україна», 1926. С. 10.
- ¹⁵ Клен Ю. Твори. 2 том. За редакцією Євгена Маланюка. Торонто: Фондація імені Юрія Клена, 1957. С. 55.
- ¹⁶ Сціборський М. *Договір ганьби. “Розбудова нації”*. Прага, 1933. Ч. 3-4 (62-63). С. 70.
- ¹⁷ Див.: Богдан Михайлюк [Книш З.]. *Варшавський договір в світлі націоналістичної критики*. Вінніпег: Накладом автора, 1950. С. 83-103.
- ¹⁸ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія; Кер. авт. кол. Олександр Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. С. 343-344.
- ¹⁹ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*. [Т.] III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань У.Н.Р. Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1943. С. 5.
- ²⁰ Мазепа І. *Творена держава (Боротьба 1919 року)*. У: Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Прага: Накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі, 1930. С. 40.
- ²¹ Левицький О. *Галицька Армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919)*. Відень: З друкарні Г. Енгель і Син, 1921. С. 146-148.
- ²² Кучерук В. *Українська Галицька Армія: довідник*. К.: Київська нотна фабрика, 2010. С. 27-28, 102, 289, 291.
- ²³ Цьокан Іл. *Від Денікіна до большевиків. Фрагмент споминів з Радянської України*. Відень: Видання «Українського Прапора», 1921. С. 6.
- ²⁴ Суд над ген[ералом]. Тарнавським. Винниця 13-14 листопада 1919 р. У: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Українська видавнича кооператива «Червона Калина», 1974. С. 291.
- ²⁵ Там-таки. С. 245.
- ²⁶ Д. Долинський. *Борба Українського Народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920*. Вінніпег: Накладом «Руської книгарні» [1920]. С. 204-205.
- ²⁷ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*. [Т.] III. С. 5.
- ²⁸ Шевчук С. *Пора сказати правду про наші Визвольні змагання. Добитися волі для Галицької землі. 1918-1939*. Торонто: Накладом автора, 1965. С. 69-75.
- ²⁹ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5: 1917–1923. Варшава, 1923. С. 8, прим.*
- ³⁰ Там-таки.
- ³¹ Там-таки. С. 9.
- ³² Шевчук С. *Пора сказати правду про наші Визвольні змагання*. С. 70-71.
- ³³ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 4: 1917–1922. Київ – Львів: Накладом автора, 1923. С. 67.
- ³⁴ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*. [Т.] III. С. 195.

- ³⁵ Шевчук С. *Пора сказати правду про наші Визвольні змагання*. С. 72.
- ³⁶ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 4. С. 43-48, 72.
- ³⁷ Доценко О. Вказ. пр. Т. II, кн. 5. С. 11.
- ³⁸ Доценко О. Вказ. пр. Т. II, кн. 4. С. 51.
- ³⁹ Доценко О. Вказ. пр. Т. II, кн. 5. С. 12.
- ⁴⁰ Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. (Частина I). К.: Служба Зовнішньої Розвідки України; Галузевий державний архів, 2019. С. 98-99, № 31 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 143).
- ⁴¹ Доценко О. Вказ. пр. Т. II, кн. 4. С. 72; С. 84-85, прим.*
- ⁴² Там-таки. С. 76.
- ⁴³ Там-таки. С. 77-78.
- ⁴⁴ Кульчицький О. *Постать С. Петлюри у перспективі гуманістичної психології*. У: Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). Статті, замітки, матеріали. Редактор Володимир Косик. Париж – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1980. С. 15.
- ⁴⁵ Сохоцький І. *Д-р Євген Петрушевич У: Історичні постаті Галичини XIX – XX ст.* Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Заходом і коштом Осередку праці НТШ у Філядельфії, 1961. С. 201.
- ⁴⁶ Павлишин О. *Євген Петрушевич (1863-1940). Ілюстрований біографічний нарис*. Львів: Манускрипт-Львів, 2013. С. 206-207.
- ⁴⁷ Д. Долинський. *Борба Українського Народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920*. Вінніпеґ: Накладом «Руської книгарні» [1920]. С. 205-206.
- ⁴⁸ Шевчук С. *Пора сказати правду про наші Визвольні змагання*. С. 73.
- ⁴⁹ Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. (Частина I). С. 105, № 34 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 114).
- ⁵⁰ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 32-33.
- ⁵¹ Там-таки. С. 35. Переклад з польської мій. – І. М.
- ⁵² Там-таки. С. 37.
- ⁵³ Там-таки. С. 40.
- ⁵⁴ Там-таки. С. 41, 43.
- ⁵⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 5, Кн. 1: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. С. 854, док. № 192.
- ⁵⁶ Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. (Частина I). С. 139, № 39 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 155зв.).
- ⁵⁷ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 70.
- ⁵⁸ Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. (Частина I). С. 121, № 38 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 127зв.).
- ⁵⁹ Там-таки. С. 113, 118, № 37 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 116, 119).
- ⁶⁰ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 71.
- ⁶¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 5, Кн. 1. С. 872, док. № 198.
- ⁶² Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 67-68.
- ⁶³ Там-таки. С. 68, прим.*
- ⁶⁴ Андрій Лівіцький. *Листування (1919–1953 роки)*. Упор., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. К.: Фенікс; Український інститут національної пам'яті, 2019. С. 19.
- ⁶⁵ Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. (Частина I). С. 124-140, № 39 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 148-156).
- ⁶⁶ Там-таки. С. 128, № 39 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 150).

- ⁶⁷ Володимир Старосольський. 1878–1942. Редактор: Уляна Старосольська. Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто: НТШ, 1991. С. 90.
- ⁶⁸ Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. (Частина I). С. 142, № 40 (ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 8102. Т. 1. Арк. 184зв).
- ⁶⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 5, Кн. 1. С. 903-903, док. № 210.
- ⁷⁰ Докл. див.: Монолатій І. *Сила ЗУНР. Вибрані питання потенціалу, безпеки і дипломатії держави*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. С. 48-73.
- ⁷¹ Wucker M. *The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. P. 40-44.
- ⁷² Назарук О. *Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції*. Відень: Видання «Українського прапору», 1920. С. 336.
- ⁷³ Wucker M. *The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. P. 50.
- ⁷⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 5, Кн. 1. С. 876-880, № 200; С. 888-892, № 204; С. 903-909, № 210.
- ⁷⁵ Докл. див.: Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 199-215.
- ⁷⁶ Там-таки. С. 111.
- ⁷⁷ Марголинъ А. *Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина)*. Берлін: Издательство С. Ефронъ, [1921]. С. 191-192.
- ⁷⁸ Павлишин О. *Євген Петрушевич (1863-1940). Ілюстрований біографічний нарис*. С. 241, 249.
- ⁷⁹ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 76, 78, 123.
- ⁸⁰ Там-таки. С. 116.
- ⁸¹ Там-таки.
- ⁸² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 5, Кн. 1. С. 880-881, № 201; С. 884-885, № 203; С. 900-903, № 209.
- ⁸³ Wucker M. *The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. P. 42.
- ⁸⁴ Шаповал М. *Щоденник. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р.* I частина. Упорядкував Сава Зеркаль. Видала Українська громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958. С. 42 (запис 15.01.1920 р.).
- ⁸⁵ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 153-154.
- ⁸⁶ Wucker M. *The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. P. 186.
- ⁸⁷ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*. [Т.] III. С. 13, прим. 3.
- ⁸⁸ Див.: Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 228-254.
- ⁸⁹ Там-таки. С. 251.
- ⁹⁰ Там-таки. С. 240.
- ⁹¹ Там-таки. С. 244.
- ⁹² Шелухин С. *Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.* С. 22-23.
- ⁹³ Доценко О. *Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції*. Т. II, кн. 5. С. 254.
- ⁹⁴ Симон Петлюра. *Статті, листи, документи*. Видано в тридцятьу річницю з дня смерти Симона Петлюри. 1926–1956. Ред. кол.: Л. Дражевська, Н. Лівницька-Холодна, Л. Чикаленко, М. Шлемкевич, П. Шпірук. Нью-Йорк: Видано Українською Вільною Академією Наук у США, 1956. С. 269.
- ⁹⁵ Петлюра С. *Завдання української військової літератури*. [Упор. В. Сальський] Варшава: Варяг, МСМXXXVII, С. 17-18.

- ⁹⁶ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*. [Т.] III. С. 10.
- ⁹⁷ Там-таки. С. 6.
- ⁹⁸ Доценко О. *Зимовий похід (6. XII. 1919 – 6. V. 1920)*. Варшава, 1932. С. 55.
- ⁹⁹ Гольдельман С. *Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції*. Відень: Жидівське видавництво «Гаймон» на Україні, 1921. С. 69.
- ¹⁰⁰ Там-таки. С. 73, додаток II (від 16.04.1920 р.).
- ¹⁰¹ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*. [Т.] III. С. 6.
- ¹⁰² Szandruk P. *Geneza uowu kwietniowej z 1920 r.* „Biuletyn Polsko-Ukrainski”. Warszawa, 1935. Nr. 16-17 (103-104). S. 183.
- ¹⁰³ Див.: Shandruk P. *Arms of Valor*. With An Introduction by Roman Smal-Stocki. Translated by Roman Olesnicki. New York: Robert Speller & Sons Publishers, Inc., 1959. P. 122-133.
- ¹⁰⁴ Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921*. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. С. 135-137.
- ¹⁰⁵ Українські Січові Стрільці. 1914–1920. Другий наклад. Львів: Накладом Ювілейного комітету, 1936. С. 144.
- ¹⁰⁶ Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1974. С. 264.
- ¹⁰⁷ Доценко О. *Зимовий похід (6. XII. 1919 – 6. V. 1920)*. С. 100.
- ¹⁰⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 5, Кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011. С. 21, док. № 9. Переклад з польської мій. – І. М.
- ¹⁰⁹ Там-таки. С. 27-32, док. № 12; С. 32-33, док. № 13.
- ¹¹⁰ Кедрин І. *Історичні паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького Миру*. Нью Йорк: Видавництво «Червона калина», 1971. С. 13.
- ¹¹¹ Вячеслав Липинський. *Твори, архів, студії*. За загальну редакцію Євген Зиблікевич. Архів. Т. 7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського; редактор Іван Лисяк-Рудницький. Філяделфія: Східньо-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1976. С. 24, 29.
- ¹¹² Кучабський В. *Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватистові*. Львів: Накладом видавничої кооперативи «Мета», 1933. С. 217.
- ¹¹³ Wucker M. *The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore*. P. 221.
- ¹¹⁴ Сціборський М. *Договір ганьби*. С. 72.
- ¹¹⁵ Нора П. *Теперішнє, нація, пам'ять*; пер. з фр. А. Репи. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. С. 27.
- ¹¹⁶ Кедрин І. *Історичні паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького Миру*. С. 13.
- ¹¹⁷ Томашівський С. *Під колесами історії*. Вид. друге. Нью Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1962. С. 105 (лист 10.XII. 1922 р.).
- ¹¹⁸ Див.: Злепко Д. *Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх*. «Записки НТШ». Т. ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. Львів, 1994. С. 249-288.
- ¹¹⁹ Косик В. *Україна під час Другої світової війни 1938–1945*. З французької переклав Роман Осадчук. Київ – Париж – Нью Йорк – Торонто: УККА, 1992. С. 538-539, док. № 13.
- ¹²⁰ Там-таки. С. 539-540, док. № 15.
- ¹²¹ Там-таки. С. 544, док. № 21.
- ¹²² Злепко Д. *Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх*. С. 280.
- ¹²³ Косик В. *Україна під час Другої світової війни 1938–1945*. С. 56.
- ¹²⁴ Там-таки. С. 548, док. № 27.
- ¹²⁵ Йонеско Е. *Носороги*. П'єса на три дії і чотири картини; пер. з фр. П. Тарашук. У: Французька п'єса ХХ століття: театральний авангард; упор.: О. Буценко; ред. Ю. Косенко, С. Сніжко. авт. передм. В. Скуратівський. К.: Основи, 1993. С. 466.